

ÚJRAOLVASVA
REREADING ZSUZSA FERGE

KOZMA TAMÁS

Debreceni Egyetem BTK Nevelés- és Művelődéstudományi Intézet, Debrecen

Beérkezett: 2024. május 27., elfogadva: 2024. június 17.

FERGE ZSUZSA: *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények.* Budapest, 1969. Közgazdasági és Jogi Kiadó. 346 pp. ISBN: 2310004877453

A *Társadalmunk rétegződése* két részre oszlik. Az első rész elveket tisztáz, a második pedig statisztikai adatokat mutat be és értelmez a jelen (1960-as évek) magyarországi társadalmáról. A könyvet függelék és irodalomjegyzék egészíti ki. Az irodalomjegyzék – eltérően mostani szokásainktól – tájékoztatót közöl a társadalmi struktúra és mobilitás irodalmából; a jegyzékben – ugyancsak eltérően mostani szokásainktól – angol és magyar mellett német és francia tételeket is olvashatunk. A tételek ugyan, természetesen, a múlt század közepének irodalmát tartalmazzák, de azért érdemes beléjük lapozni, frissítve emlékezetünket. A függelékben pedig kiderül, hogy ez a könyv a Központi Statisztikai Hivatal adatfelvételéből származik, amelyet 1963-ban hajtottak végre, tizenötezer magyarországi háztartásra terjedt ki, és a következő években több kiadványban is megjelent. A *Társadalmunk rétegződése* ennek az adatfelvételnek az összefoglaló feldolgozása és szociológiai interpretációja.

A könyv elméleti része – ennek megfelelően – a társadalmi rétegződés elméletébe vezet be. Sőt, több is annál: tömören és részletekre kiterjedően megismerttet azzal a szociológiai irányzattal, amely a szociológia fő feladatát a társa-

dalmi struktúra kutatásában látta és látja. Az első fejezet a társadalmi egyenlőség kérdéseivel foglalkozik: az egyenlőtlenségek kialakulásával, illetve az egyenlőség kérdésével a szocializmusban. A második fejezet a társadalmi struktúra- és rétegződésméleteket tekinti át, ma is hasznos összefoglalót adva ezek kialakulásából. A szerző, a kornak megfelelően, ezeket az elméleteket és kutatásokat „polgárinak” nevezi, ami a „kapitalista” finomított változata volt, egyben szembeállítás a szocializmus társadalomszerkezetével és a róla szóló elmélettel.

A szocialista társadalom struktúrája és rétegződése a könyv harmadik fejezetének tárgya. Ez, érthetően, az elméleti rész legterjedelmesebb fejezete. Szó van benne a társadalmi munkamegosztásról mint a társadalmi szerkezet alapjáról; a munkamegosztás átalakulása következtében átalakuló társadalmi viszonyokról; a társadalmi viszonyok értelmezésének dimenzióiról. Itt a szerző érzékeny terepen jár. Egyrészt meg akar felelni a szociológia nemzetközi hagyományainak – másrészt meg kell felelnie kora ideológiai követelményeinek. A fejezet utolsó alcíme tükrözi ezt a dilemmát: „A rétegek közötti hierarchia egyértelműsége, státusz-inkonzisztencia” (kiemelés KT).

Levelező szerző, e-mail: kozmat@ella.hu

Az első rész tehát inkább szociológiatörténet, bevezetés a kor társadalmi struktúrákutatásába, és a KSH-vizsgálat szociológiai kontextusba helyezése. A második rész a KSH-adatfelvétel összefoglaló feldolgozása. Itt eltűnik az elméleti megközelítések sokfélesége, helyette az empirikus adatfeldolgozás egyértelműsége jelenik meg (ami a rész tagolásában és a fejezetek áttekinthetőségében is követhető). A rész fejezetei az anyagi, a kulturális és az életmódbeli viszonyokról szólnak. Mivel a hatvanas években vagyunk, a gazdasági viszonyok kibontakozását figyelhetjük meg egyelőre, kevésbé a vagyoni, inkább a jövedelmi különbségeket.

Könnyebb a helyzet a kulturális viszonyokkal: ezek átalakulása egyszerre folyik a nemzedékváltással, ami statisztikai adatokkal is kimutatható. Ez a fejezet talán a legfontosabb egysége a könyvnek. Alaposan körbejárja az oktatás társadalmi kötöttségeit. A hazai szakirodalomban meglehetősen szokatlanul újból fölfedezi az iskola társadalmi beágyazottságát (noha az oktatásirányítás rendszerét és nemzetközi tapasztalatait természetesen nem tudja és nem is akarja figyelembe venni). A kor statisztikai szemlélete szerint mindez „a kultúra” témakörébe tartozik. Az oktatásgazdaságtani kutatások csak később váltak közismertté Magyarországon; egyelőre az oktatás nagyrészt „tudásátadás”, a tudás pedig a kultúra része. A szerző keresi az ideillő kultúrameghatározást, bevezetve az oktatásügybe a „szocializáció” és az „akkulturáció” fogalmát. Ennél is fontosabb azonban annak statisztikai dokumentálása, hogy a társadalmi rétegbe tartozás szinte determinálja a gyerekek pályafutását iskolában és azon túl.

Az „életmód” szintén úttörő konstrukció, amellyel az egyének és családok gazdasági viszonyai és kulturális helyzete együtt kezelhető. Befolyásolja és láthatóvá teszi a társadalmi szerkezetbe tartozást, és a mindennapi tapasztalatokkal dokumentálhatóvá teszi a társadalmi szerkezetet dinamizáló folyamatot: a társadalmi mobilitást.

*

A *Társadalmunk rétegződése* nem nehéz olvasmány – de nyoma sincs benne annak a gyűj-

tóerőnek, amit a kortársak emlékezetében betöltött, és ami a szerző legfontosabb művévé tette. Ez a dinamizáló erő az ideológiai viszonyokból származott, amelyek közt Ferge Zsuzsa megírta a könyvét.

A „létező szocializmus” a szovjet birodalom gazdasági és katonai erőin alapult, de a marxista-leninista ideológia vált hitvallásává. Eszerint a szocializmus építése nyomán két osztály (munkás és paraszt) vált a társadalom uralkodó osztályává, mellette rétegek (pl. az értelmiségi). Ezt lehetett (kellett) hinni, de nem lehetett statisztikailag kimutatni. Statisztikailag társadalmi rétegeket lehetett megragadni – ez minden rétegződésemélet alapja –, majd ezeket a rétegeket megfeleltetni a szocialista társadalom osztályaival. Ez a birkózás töltötte ki a magyar szociológia éveit a múlt század második felében. Ezért vált a szociológia kulcskérdéssé a társadalompolitikában, és ezért jelentek meg újra meg újra a társadalmi szerkezet kérdései a különféle pártdokumentumokban. A humán értelmiség elfogadottságát vagy elutasíthatóságát tükrözte, hogy e pártdokumentumok mennyire visszahangozták vagy utasították el a hazai társadalom statisztikailag megalapozott szerkezetének képét. A hazai szociológia másodvirágzásának kora egyben a társadalom szerkezetéről és átalakulásáról szóló ideológiai vita kora is volt. A *Társadalmunk rétegződése* ebbe a vitába csöppent bele. Ezért szól – a kortársak tudatában és emlékezetében – olyan nagyot.

Hogyan lehetett egy ilyen adatfelvételt végrehajtani, egy ilyen könyvet elfogadtatni, sőt ki is adni? A kortársak akkor is, a következő évtizedekben is sokszor csodálkoztak ezen. Holott igazából beleillett a korbá és a reformmozgalmakba a hatvanas évek Magyarországon. 1956 és a következő évek próbálkozásai és a megtorlások évei lezáródtak, a pártbeli hatalmi harcok befejeződtek. Kádár megszilárdította pozícióját, és meghirdette az ún. szövetségi politikáját. Elfogadva az ENSZ feltételeit, Magyarországon elindulhatott a gazdaságirányítás átalakítása. A társadalmi rétegződésről kezdődő vita ebbe az időszakba illeszkedett. A KSH vezetősége bele mert fogni a rétegződés statisztikai vizsgálatá-

ba, amely alternatívává nőtte ki magát a korábbi korszak ideológusainak társadalomképével szemben. Nagy volt a pezsgés; és ennek a pezsgésnek sokak szemében a *Társadalomunk rétegződése* lehetett az egyik megindítója.

Különösen mert olyan helyen született, amely szintén ennek a pezsgésnek az eredménye volt: egy szociológiai kutatócsoportban, amely nem ideológiai irányítás alatt állott, hanem az MTA keretei között alakult. Hegedűs András igazgatósa a párt számára garanciának látszott arra, hogy a szociológia engedélyezett keretek között marad; és belül is maradt egészen az 1968-as csehszlovákiai bevonulásig. Ferge Zsuzsa az MTA Szociológiai Intézetének munkatársaként írta meg könyvét, noha az adatfelvétel még a KSH-ban zajlott. Ez mutatta a szociológia mint tudomány függetlenedési útját. Kormányintézményben lehetett adatfelvételt csinálni, de szociológiát nem. Az Akadémián viszont már lehetett tudományt csinálni – még ha empirikus kutatást nem is (vagy csupán szordinóval).

A társadalmi struktúráról – társadalmi folyamatokról, egyenlőségről és egyenlőtlenségről, a mobilitás változásairól – folyó ideológiai viták nemzetközi trendekhez is illeszkedtek. A múlt század hatvanas és hetvenes éveit voltak a „nagy-mintás” (sok résztvevővel zajló) kérdőíves-mintavételes vizsgálatok aranykora; a szovjet blokk országaiban élő társadalomkutatók akkor kezdtek ismerkedni ezzel az eljárással, amelyet óhatatlanul azonosítottak a szociológiával. Ezekben az évtizedekben a kérdőíves-mintavételes adatfelvételek számítottak igazi kutatásnak; az „empíria” a statisztikai jellegű vizsgálatokat jelentette. A társadalom szerkezetének alakulása és átalakítása pedig megragadta a pártpolitikusok fantáziáját itthon és külföldön. A hazai struktúrakutatások és mobilitásvizsgálatok főként a német szociáldemokrácia társadalompolitikájából szűrődtek le – miközben főleg amerikai szakirodalomra hivatkoztak, és úgy tettek, mintha hazai párthatározatokat hajtanának végre.

A *Társadalomunk rétegződése* ilyen körülmények közt született. Maga az írás jobbára tudomány és jórészt statisztika; megfogalmazásai inkább visszafogottak, semmint mozgósítók

lennének. Mai olvasmányként szembevetnők a korlátok, amelyek között mozogni tudott a szerző, és a vitapartnerek, akikkel szembeállt. Ez a része a könyvnek fársztó és némileg lehangoló. De újraolvasva azt is megtaláljuk, ami az olvasókat annak idején megragadta.

*

Azok, akik a tradicionális pedagógiából kilépve alkalmazott társadalmi vizsgálatokat végeznek az oktatás területén, nosztalgiával olvashatják a *Kulturális helyzet* című fejezetet (190–249. old.). Itt foglalja össze Ferge azokat az adatokat és értelmezéseket, amelyeket az említett KSH-adatfelvételtől le lehetett vonni, és amelyeket ő a korabeli ismeretek alapján értelmezett. Itt olvashatunk az „iskolával kapcsolatos magatartások”-ról. Az iskola, mondja Ferge, a legfontosabb kulúraközvetítő, fontosabb akár még a családnál is. Mivel az iskolarendszer differenciált, ezért a kultúra, amit közvetít, szintén differenciálttá válik. Ez a gyökere az iskolai egyenlőtlenségeknek, amelyekből később majd társadalmi egyenlőtlenségek válnak. Ameddig „homogén anyagot ad”, az iskola homogenizálja is a jövő társadalmát – amiből következne, hogy a társadalmi egyenlőséget közös tananyaggal és közös intézményszervezésekkel homogenizálni lehet. (Nálunk az általános iskolák, az NSZK-ban az ún. *Gesamtschulék* és *Gesamthochschulék* próbálták meg ezt, kevés vagy semmi sikerrel.) Az iskola a társadalmi mobilitás csatornája, s ahogy az iskolák tömegesednek, úgy válik ez a csatorna egyre fontosabbá a társadalmi mobilitásban.

Ma még, írja Ferge, az iskola – részben nyíltan, részben burkoltan – a társadalmi szelekció terepe. Ezt erősítik azok a „szelekciós mechanizmusok”, amelyek az oktatási rendszerbe építve működnek. Ezt részben maga az iskolarendszer szerkezete okozza: túl korán és túl nyilvánvalóan osztja szét és irányítja különböző foglalkozások felé a tanulókat. A szelekció a tananyagok révén is folyik. Nemcsak különböző szintű tudást közvetítenek a gyerekeknek, hanem különböző presztízű tudást is, amely a társadalmi munkamegosztás különböző lépcsőfokaira osztja szét őket. A pedagógusok tudása és magatartása is hozzájárul a szelekcióhoz, mi-

vel a különböző csoportokba osztott tanulókat különböző képzettséggel és felkészültséggel tanítják.

Íme, a kezdeti oktatáskutatás minden állítása és meggyőződése összefoglalva ezen a néhány lapon. Az oktatáskutatás kezdetben – és jobbára azóta is – „az iskolát” differenciálatlanul nevezi (bélyegzi) meg, és rendszerint nem megy ennél beljebb az intézménybe és az osztályokba. A kritika az oktatáskutató dolga, a megoldás a pedagógusé. A társadalmi struktúrában elfoglalt hely nagy mértékben meghatározza a gyerekek tanulmányi előmenetelét; az tehát nem a „tehetségtől”, még kevésbé a genetikától függ. A társadalmi egyenlőség jó cél, amelyet elsősorban az iskola eszközével segíthet elő a társadalompolitika; az iskolában folyó pedagógiai munkát ennek jegyében kell meg- és átszervezni. Nem gondozni és elkülöníteni kell a tehetségeket, hanem együtt nevelni őket az átlagosokkal, a lemaradókkal és a segítségre szorulókkal, hogy így váljék mind egyenlőbbé a társadalom.

A kezdeti oktatáskutatás eszményeit – amelyeket sokan ma is magunkénak vallunk – befolyásolta a nemzetközi enyhülés, az eltérő szocializmusok hagyománya és az iskola fontosságába vetett hit. Nálunk azonban az „iskolakritika” egyben a rendszer kritikája is lett. A „tehetségekre” és az „elitképzésre” vonatkozó célzások a rendszer kedvezményezettjeire irányultak, akiknek érdekében állott a Kádár-rendszer fönntartása. (És akik, tegyük hozzá, az első adandó alkalommal a szocialista, szociáldemokratára iskolarendszert felszámolták.)

*

Ferge Zsuzsa nem volt egészen negyvenéves, amikor ez a könyve megjelent. A Közgazdaságtudományi Egyetemen tanult, amely akkor Marx Károly nevét viselte, és kezdetben politikai káderek, később statisztikusok és gazdasági tervezők elitképzője volt. Pályáját a Központi Statisztikai Hivatalban kezdte (1950), röviddel azután, hogy belépett az egyetemre (1949). A közgazdasági főosztály munkatársaként ismerkedett meg a társadalomstatisztikával, és a statisztikai rétegződésemeléttel foglalkozva, a rétegződéskutatási osztály vezetőjeként (1959)

vált szociológussá, a magyar szociológia egyik újraalapítójává. Korszakos könyvét már mint szociológus publikálta (1969).

Ez a húsz év, amelyet fölkészüléssel töltött a korabeli hazai társadalomtudományosság fellegvárában, az ideológiaformálás közelében, nemcsak Ferge Zsuzsa számára volt döntően fontos, hanem mindnyájunk számára is. Magában foglalta a kommunista hatalomátvételt, a Rákosi-korszakot, Nagy Imre színre lépését, 1956-ot, a megtorlásokat és a kádári konszolidációt, végül a hatvanas években kibontakozó reformokat. A *Társadalmunk rétegződésének néhol szürke és kopogó megfogalmazásai* mögött, a tudományosság védőbástyáin belül ott van, egy-két pillanatra láthatóan („sertézsír helyett étolaj vagy margarin”, vö. 273. old.) a kor, amelyben a társadalmi valóság újraszületik.

Az MTA Szociológiai Kutató Csoportjának (később Szociológiai Intézet) osztályvezetőjeként kezdte foglalkoztatni az iskola. Meghatározó jelentőségű vizsgálata *A pedagógusok helyzete és munkája* (MTA Szociológiai Kutató Intézet, 1972), amelybe tanítványai, későbbi kollégái bekapcsolódva vele együtt formálták a társadalomtudományi indíttatású oktatáskutatást. Könyvei és publikációi közül számos a magyar nyelvű oktatáskutatás sokat forgatott művének számít (*Az iskola szociológiai problémái*, 1974; *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*, 1976).

Mellesleg fölfedezte nekünk a francia szociológiát. Kitűnő nyelvtudása és franciás tájékozottsága szerettette meg vele az angolszász társadalomtudomány nagy alternatíváját, Bourdieu-t. Az egyenlőtlenségekről szóló tanulmányaiból válogatást készített, szerkesztett, fordított és utószavazott a Társadalomtudományi Könyvtárban (Gondolat Kiadó, 1978). Ezzel jóval megelőzte angol-amerikai kollégáit, akik általában fordításban olvasták Bourdieu-t, s nem tudtak megbarátkozni az ő néprajzi megközelítéseivel. A nyelvi-tudományos karantén Bourdieu körül fokozatosan bezárult. Nem árt tudnunk, hogy Ferge Zsuzsa jóvoltából mi hosszú ideig hozzáférhettünk (pl. *Az iskola szociológiai problémái* c. kötetben [Gondolat, 1974]).

Érdeklődése később az iskolától a szociálpolitika felé fordult. Nemcsak az oktatáskutatás hivatkozik Ferge Zsuzsára mint alapítójára, hanem a hazai szociálpolitika is mint megújítójára. Tudósi pályája fokról fokra emelkedett, míg végül egyetemi tanár lett – igaz, alma matere nem fogadta vissza, az ELTE professzoraként ment nyugdíjba; az MTA-nak pedig előbb doktorává, végül pedig tagjává vált. Hazai és nemzetközi publikációinak és kitüntetéseknek hosszú listája a magyar szociológia révbe érésének története.

A lista hosszú, átnyúlik a 21. századba. A *Társadalmunk rétegződése* így is kitűnik belőle. Ez volt az első fecske a hazai szociológiában, amely komolyan konfrontálódott az aktuális ideológiával egy olyan korban, amikor már lehetett, bár még kockázatos volt konfrontálódni. Nem akárki merészelte megtenni. Ferge Zsuzsa, háta mögött nem akármilyen négy évtizeddel, megtehetette, és meg is tette. A korban szociológusok nemigen írtak monográfiát a kutatásaikból. Inkább köteteket szerkesztettek, vagy ha mégis monográfiát publikáltak, inkább elkalandoztak a társadalom- és szociológiatörténet vagy a társadalomfilozófia felé. A *Társadalmunk rétegződése* nem versenyezhet egy-egy monumentális társadalomfilozófiával, inkább regisztrálja őket. Bár méretében hozzájuk képest szerény, de mondanivalójában máig marandónak bizonyult. Tükröződik benne a kor, amelyben keletkezett; de az a néhány fogalom és fölismerés, amelyet ebből a könyvből tanulhatunk meg, máig ható. A *Társadalmunk rétegződése*, visszanézve a mából, Ferge életművének legfontosabb darabja.

*

Amikor Ferge Zsuzsa elment, és én újra akartam olvasni a *Társadalmunk rétegződését*, hirtelen nem találtam a könyveim között. Körbekérdeztem szomszédaimat és barátaimat, hogy nekik nincs-e kéznél. Ők sem találták. Sőt, bevallották, hogy tudnak ugyan róla – egykor tanulták, beleolvastak –, de nem vették meg. Voltak időszerűbb könyvek, és ők különben is túl fiatalok hozzá.

Nekem végül is megvolt; ott találtam a frekventált olvasmányaim között, amikor éppen

szociológus akartam lenni. A gerincét kiszívta a nap, sokáig fekhett az aktuális olvasmányok között; a borítója szakadozott, valamikor sokat forgathattam. Aztán félretettem, aztán elfelejtettem. Nagyjából emlékeztem rá, hogy miről szól, de arra már nem, hogy miért is volt annyira fontos.

Amikor most elővettem, három „reprint” esett ki belőle (cikkek, amiket én téptem ki és fűztem össze). Egy Kolosi-cikk a *Társadalomtudományi Közleményekből* (1977), Szelényi egy könyvismertetése az *Acta Sociologicából* (1983) meg az egykori *Látóhatár* ismertetése (1980). Ez volt a legérdekesebb. Arról a vitáról szólt, amely az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében folyt, tárgya pedig a „Társadalmi struktúránk fejlődése” című háromkötetes kutatási jelentés volt. „Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának ajánlása alapján 1976 és 1979 között összehangolt kutató munka folyt” a mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete” témakörében. 1980-ban a zárótanulmány azt állapította meg, hogy „a különböző konkrét kérdésekben való elégedetlenség jelentős mértékben párosul egy összességében, általánosságban jelentkező elégedettséggel”. Egy évtizeddel voltunk a *Társadalmunk rétegződése* után (és egy évtizeddel a rendszerváltozás előtt). Kihallani véltem – tán nem alaptalanul – a *Társadalmunk rétegződése* odáig hallatszó visszhangját.

Ma sok mindent másként látunk, mint Ferge Zsuzsa a múlt század hatvanas éveiben. Magam például nem kapcsolnám össze a társadalmi struktúra különböző megközelítéseit, és nem bizonygatnám, hogy osztályelméletek és rétegződéseméletek összefüggenek. A Kádár-kor társadalmi szerkezetét még ma sem ismerjük: a korabeli kutatások torzítva mutatják be. Az ideológiai ráolvasások többé nem leküzdendő lidércek, hanem ideológatörténetté váltak. A társadalmi struktúra-kutatások viszszaszorultak, és messze nem a legfontosabb kérdései a társadalomkutatásnak; nem lehet fölfűzni rájuk számos más társadalomkutatást, az oktatáskutatást sem. Az ún. társadalomtudományi „nagyelméletek” helyét „középszintű

elméletek” foglalták el; ezekkel igyekszünk az „empíriát” beilleszteni tudományos ismereteink közé. A hatvanas-hetvenes évek szociáldemokrata társadalompolitikája is a múlté már; a társadalmi egyenlőtlenségek iránti érdeklődést részben a leszakadók, részben a kiemelkedők kutatása váltotta föl. A francia szociológia lassan kikopik a tudatunkból, Bourdieu „társadalmi tőke” elméletét összekeverjük Coleman kapcsolatitőke-elméletével (s annak is már több mint harminc éve).

Miért szeretjük mégis a *Társadalmunk rétegződését*? Miért tartjuk fontosnak, hogy újraolvassuk, újraolvassák? Talán mert ez volt az első. Talán mert ebből tanultuk, amit kezdetben tudtunk. Talán mert gondolatainkban, rejtve, még mindig ott bujkál „rétegződés” és „mobilitás”, amit újra meg újra fölfedezni vélünk, amikor a mai magyar társadalommal ismerkedünk. Vagy talán mert – visszafogottan, avult statisztikákkal, idejét múlta irodalommal – a *Társadalmunk rétegződése* volt az ifúságunk.